

5. UNESCO Institute for Statistics . UNESCO; Paris: 2011. Education for All Global Monitoring Report 2011. The Hidden Crisis: Armed Conflict and Education. [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]
6. Altbach P.G., Reisberg L., Rumbley L.E. Brill; 2019. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]
7. Flacher D., Harari-Kermadec H., Moulin L. 2013. Financing Higher Education: a Contributory Scheme. [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]
8. Lochner, L., & Monge-Naranjo, A. (2016). Student loans and repayment (pp. 397–478). <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-63459-7.00008-7>
9. Mbah, R. E. (2021). A Possibility or Just a Wish? Assessing Current Perceptions on the Potentials of a Full Student Loan Debt Forgiveness Legislation. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 8(10), 365–392. <https://doi.org/10.14738/assrj.810.11091>
10. Kilgour, J. G. (2019). The 401(k) student loan repayment benefit program. *Compensation & Benefits Review*, 088636871882224. <https://doi.org/10.1177/0886368718822249>
11. Despard, M., Perantie, D., Taylor, S., Grinstein-Weiss, M., Friedline, T., & Raghavan, R. (2016). Student debt and hardship: Evidence from a large sample of low- and moderate-income households. *Children and Youth Services Review*, 70, 8–18. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2016.09.001>
12. Baum, S., & Schwartz, S. (2006). How much debt is too much? Defining benchmarks for manageable student debt. New York. Retrieved from [www.collegeboard.com](http://www.collegeboard.com)
13. Buam, S., & O'Malley, M. (2003). College on credit: how borrowers perceive their education debt. *Journal of Student Financial Aid*, 33. Retrieved from <http://publications.nasfaa.org/jsfa>
14. Avery, C., & Turner, S. (2012). Student Loans: Do college students borrow too much—or not enough? *Journal of Economic Perspectives*. <https://doi.org/10.1257/jep.26.1.165>
15. Mbah, R. E., Wasum, D. F., & Mende, C. M. (2020). Assessing the relationship between Pell Grant and Federal Student Loan at Louisiana four-year public institutions. *Journal of Education and Practice*, 11(9), 40–44. <https://doi.org/10.7176/jep/11-9-04>
16. Adams, K. (2018). College loans: Private vs. federal. Retrieved February 6, 2019, from <https://www.investopedia.com/articles/younginvestors/09/private-or-federal-student-loans.asp>
17. Birken, E. (2016). Federal student loans vs. private student loans: What's the difference? Retrieved February 6, 2019, from <https://studentloanhero.com/blog/federal-private-student-loans-difference/>
18. Johnstone D.B., Marcucci P.N. JHU Press; 2010. Financing Higher Education Worldwide: Who Pays? Who Should Pay? [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]
19. Johnstone D.B. The economics and politics of cost sharing in higher education: comparative perspectives. *Econ. Educ. Rev.* 2004;23(4):403–410. [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]



## O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMI TAXLILI: MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

**Xolmo'minov Shuhrat -**

Raqamli iqtisodiyot va agrotexnologiyalar universiteti kafedra professori v.b. i.f.d.

[https://doi.org/10.55439/ECED/vol24\\_iss5/a54](https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss5/a54)

**Anatatsiya.** O'zbekiston Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston aholisi 2013-yilda 30 milliondan ortiq kishiga yetgan va 2011-yil boshidan buyon 1,4 foizga oshgan. Hozirda O'zbekiston aholisining 36 foizdan ortig'i shaharlarda istiqomat qiladi. Aholining 60 foizi zich joylashgan qishloq jamoalarida istiqomat qiladi. Bundan tashqari, O'zbekiston dunyodagi eng yirik paxta yetishtiruvchi va eksport qiluvchi (oltinchi yirik paxta ishlab chiqaruvchi va beshinchi yirik eksport qiluvchi) davlatlaridan biri bo'lib, oltin, uran, tabiiy gaz va turli xil xom ashyolarning yirik konlariga ega (Jahon banki, 2014 yil). Ushbu tadqiqot O'zbekiston ta'lim tizimi, jumladan, oliy ta'lim tizimi islohotlari, ma'muriy tuzilma va moliya bo'yicha tavsifiy ko'rinishni tahlil etishga bag'ishlangan. Oliy ta'lim sohasi tahliliga ko'ra, ushbu tadqiqot yakunida yanada takomillashtirish bo'yicha muhim takliflar ham berilgan.

**Kalit so'zi:** Oliy ta'lim, davlat OTMlari, moliyaviy muammolar, samaradorlik.

## ОБЗОР СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА: ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ

**Холмуминов Шуҳрат -**

д.э.н. исполняющий обязанности профессора  
Университета цифровой экономики и агротехнологий

**Анатация.** По данным Государственного комитета по статистике Узбекистана, население Узбекистана достигло более 30 миллионов человек в 2013 году и увеличилось на 1,4 процента с начала 2011 года. В настоящее время более 36 процентов населения Узбекистана проживает в городских районах и более 60 процентов население проживает в густонаселенных сельских поселениях. Более того, Узбекистан является одной из крупнейших стран-производителей и экспортеров хлопка в мире (шестой по величине производитель хлопка и пятый по величине экспортер), а также обладает крупными месторождениями золота, урана, природного газа и различных товаров (Всемирный банк, 2014). Настоящее исследование посвящено представлению описательного обзора системы образования Узбекистана, включая систему высшего образования, с точки зрения реформ, административной структуры и финансов. Согласно анализу сектора высшего образования, в конце данного исследования также представлены важные предложения по дальнейшим улучшениям.

**Ключевые слова:** высшее образование, государственные вузы, финансовые вопросы, эффективность.

**Kholmuminov Shukhrat -**

*Acting Professor at University of Digital  
Economics and Agrotechnologies*

**Annotation.** According to the State Committee on Statistics of Uzbekistan, Uzbekistan's population reached to more than 30 million in 2013 and increased by 1.4 per cent since early 2011. Currently, more than 36 per cent of Uzbekistan population lives in urban areas and more than 60 per cent of the population lives in densely populated rural communities. Moreover, Uzbekistan is one of the largest cotton producing and exporting countries of the world (sixth largest cotton producer and fifth largest exporter) as well as it has large deposits of gold, uranium, natural gas and various commodities (The World Bank, 2014). This research is dedicated to presenting a descriptive overview of the Uzbek education system, including the higher education system regarding reforms, administrative structure and finance. According of the analysis of the higher education sector, important suggestions for further improvements are also provided at the end of this study.

**Key words:** higher education, public HEIs, financial issues, efficiency.

**Kirish.** Oliy ta'lim tizimidagi islohotlarning birinchi bosqichi "Qayta qurish bosqichi" deb nomlanib, 1991-1995-yillar oralig'ida amalga oshirildi. O'sha davrda oliy ta'lim tizimidagi islohotlarning asosiy yo'nalishlari bo'lib, universitet ta'limiga ustuvorlik maqomini berish hamda, Oliy ta'lim muassalarini ixtisoslashtirish va mahalliyashtirishdan iborat edi. (NHDR, 2011). 1991-yilda mustaqillikka erishilgandan so'ng universitetda ta'limga ustuvor ahamiyat berish maqsadida bir qancha yangi davlat universitetlari tashkil etildi. O'zbekiston poytaxti (Toshkent)da Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent islom universiteti va Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universitetlari tashkil etildi. Buxoro, Andijon, Guliston, Namangan, Qarshi, Farg'ona va Urganch viloyatlarida ham bir qancha davlat muassasalari tashkil etildi. Toshkent qishloq xo'jaligi instituti va Toshkent chet tillar institutiga ham universitet maqomi berildi.

Oliy o'quv yurtlarini ixtisoslashtirish maqsadida bitta yirik institutdan (Toshkent politexnika instituti) ikkita Oliy ta'lim muassasasi (Toshkent kimyo-texnologiya instituti va Toshkent arxitektura-qurilish instituti) tashkil etildi (NHDR, 2011). Toshkent davlat sharqshunoslik instituti Toshkent davlat universiteti tarkibiga birlashib, mustaqil universitetga aylandi. Davlat universitetlarining 75 foizi bir qancha yirik shaharlarda (asosan Toshkentda) joylashganligini inobatga olib, va oliy ta'lim muassasalari joylashuvidagi keskinlikni bartaraf etish maqsadida Respublikaning deyarli barcha hududlarida universitetlar ochildi. Har bir oliy ta'lim muassasasi oldiga joriy etilgan yangi maqom asosida yo'riqnolar shakli va mazmunini qayta tashkil etish bo'yicha aniq vazifalar qo'yildi.

1997-yil oktabrda Prezidentning "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish" farmoni bilan uch bosqichli Kadrlar tayyorlash milliy dasturi loyihasi belgilandi:

Birinchi bosqich (1997-2001): mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy-uslubiy,

moliyaviy-moddiy asoslari joriy etildi. Bu bosqichning asosiy ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'ldi: (1) to'rt yillik bakalavriat va ikki yillik magistraturadan iborat ikki bosqichli oliy ta'lim tizimiga o'tish; (2) kirish testlarida yuqori ball to'plagan talabalarning cheklangan miqdori uchun davlat grantlari ko'rinishida davlat byudjeti mablag'larini ajratuvchi yangi moliyalashtirish tizimiga o'tish, shuningdek, talabalarni o'qishga qabul qilish shaklida shartnoma asosida xususiy moliyalashtirishni joriy etish; (3) kirish imtihonlarining yangi tizimiga o'tish; eski uslubdagi og'zaki va yozma imtihonlar o'rniga testlar asosida talabalarni o'qishga qabul qilish.

Ikkinchi bosqich (2001-2005): Milliy dasturni to'liq ro'yobga chiqarish, mehnat bozorining rivojlantirishi va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritilishi ko'zda tutilgan. Islohotning ushbu bosqichi, ayniqsa, ta'lim sifatini har tomonlama yaxshilash va ilmiy kadrlar malakasini oshirishga qaratilgan.

Uchinchi bosqich (2005 yil va undan keying yillar): to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish.

BMT Taraqqiyot dasturi (2011) hisobotiga ko'ra, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va maktab ta'limini rivojlantirish dasturlarini yaratish uchun davlat byudjeti va byudjetdan tashqari mablag'lardan yarim milliard AQSh dollardan ortiq mablag' ajratilgan.

**Adabiyotlar tahlili.** Mustaqillikka qadar mamlakatimizda 42 ta davlat oliy ta'lim muassasalari, jumladan, 3 ta davlat universiteti, 9 ta muhandislik-texnika, 14 ta pedagogika va til, 3 ta qishloq xo'jaligi, 3 ta madaniyat va san'at, 7 ta tibbiyot va farmatsevtika institutlari mavjud edi. Shuningdek, Respublikada bitta jismoniy, kooperativ va sport OTMlari faoliyat yuritgan (SCS, 2013). Respublika oliy ta'lim muassasalarining uchdan ikki qismi to'rtta yirik shaharlarda joylashgan bo'lib, ular: Toshkent (19), Andijon (4), Buxoro (3) va Samarqand (5). Respublika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan fanlar bo'yicha o'quv dasturlari Moskva markazi tomoni-

dan tasdiqlangan bo'lib, hududiy talablarni hisobga olmagan holda biron bir o'zgartirish kiritishga yo'l qo'yilmagan.

Islahotlar amalga oshirilgandan so'ng oliy o'quv yurtlari soni 1990 yilda 46 tani tashkil etgan bo'lsa, 2013 yilga kelib esa 64 taga ko'paydi, shundan 41 ta institut, 21 ta universitet va 2 ta akademiya (SCS, 2013). Akademiya eng nufuzli hisoblanib, u asosan o'z fanlari bo'yicha aspirantura dasturlari va ilmiy tadqiqotlarni taklif etadi. Universitetlarning aksariyati umumiy oliy ta'lim muassasalari bo'lib, ular turli fanlar bo'yicha bakalavr va magistratura dasturlarini o'rgatadi. Shu sababli institutlar va akademiyalar torroq ilmiy dasturlarni o'qitishda universitetlardan farq qiladi.

O'zbekistonda oliy ta'lim sektori asosan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan boshqariladi va moliyalashtiriladi. Ushbu vazirlik oliy ta'limning asosiy muvofiqlashtiruvchi va uslubiy organi bo'lib, xalq ta'limi standartlari asosida ishlab chiqilgan yangi o'quv dasturlarini tan olishning murakkab qoidalarini amalga oshiradi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga 34 ta OTM, shu jumladan 14 ta universitet va 20 ta institut hisobotlar topshirishadi. Biroq, yuqori ixtisoslashtirilgan davlat OTMlari boshqa vazirliklar tomonidan boshqariladi, masalan, Xalq ta'lim vazirligida - beshta pedagogika instituti, Sog'liqni saqlash vazirligida - oltita, Madaniyat vazirligida - beshta va Qishloq xo'jaligi vazirligida - to'rtta (SCS, 2013). Ayni kunlarda mamlakatimizda oltita xalqaro universitetlar, jumladan: Toshkentdagi Xalqaro Vestminster universiteti, Toshkentdagi Singapur menejment instituti, Toshkentdagi Turin politexnika universiteti, Gubkin nomidagi Rossiya neft va gaz universiteti, M.V. Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universiteti va Plexanov nomidagi Rossiya Akademiyasining filiallari faoliyat olib borishmoqda. Biroq O'zbekistonda hozircha xususiy oliy ta'lim muassasasi mavjud emas.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot ishi davomida kuzatish, analiz, sintez, tizimli va qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanildi. Xususan, o'ndan ortiq milliy va xorijiy adabiyotlarda mazkur mavzuga doir tadqiqotlar o'rganib chiqildi va tahlil etildi. Mavzuga doir bugungi kundagi tendensiya baholandi.

**Tahlili va natijalar mohokamasi.** Hozirga kelib O'zbekiston davlat oliy ta'lim muassasalari quyidagi toifadagi ilmiy xodimlar faoliyat ko'rsat-

moqda: o'qituvchi, katta o'qituvchi, dotsent, professor va kafedra mudiri. O'qituvchi yoki katta o'qituvchi lavozimini egallash uchun oliy ma'lumot ("magistr") diplomi talab qilinadi. Dotsent lavozimiga tanlovda qatnashish huquqiga ega bo'lish uchun - "Fanlar doktori" diplomi yoki "dotsent" ilmiy unvoni; professor lavozimiga - "Fanlar doktori" diplomi yoki professor ilmiy unvoni; Kafedra mudiri lavozimiga - "Fanlar doktori" diplomi talab qilinadi (EC Tempus, 2010). Akademik o'qituvchilarning o'z ishlarining natijalari va samaradorligi uchun mas'uliyatini rag'batlantirish va oshirish maqsadida 2000-yillarning boshida ilmiy xodimlarni baholash mexanizmi joriy etilgan. Maqsad shundan iboratki, o'qituvchilar va professorlar o'z malakalarini majburiy va tabaqalashtirilgan tartibda oshirishlari, attestatsiyadan o'tishlari va natijalarini baholashlari shart. Shu sababli, barcha davlat oliy o'quv yurtlarining ilmiy xodimlari har besh yilda bir marta qisqa muddatli malaka oshirish kurslaridan o'tishlari kerak (OTB baholash tadqiqoti, 2010). Bundan tashqari, barcha davlat oliy ta'lim muassasalarida pedagog kadrlar malakasini oshirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash maqsadida Prezidentning "Iste'dod" jamg'armasi tashkil etildi. 2010 yil oxiriga kelib 3000 dan ortiq professor-o'qituvchilar qisqa muddatli o'quv kurslarida qatnashdilar va o'z malakalarini oshirdilar (KTMD, 2011).

Moliya vazirligi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra (2013-yil) hozirgi kunda Respublikadagi barcha davlat OTMlarida professor-o'qituvchilarning umumiy soni 22500 nafardan ortiqni tashkil etadi. Professor-o'qituvchilarning qariyb 45 foizi ilmiy darajaga ega, shuningdek, 1800 nafar professor va fan doktorlari (8 foiz), 7875 nafar yordamchi professor va fan nomzodlari (35 foiz), 12825 nafar o'qituvchi (57 foiz) mavjud. Bundan tashqari, har bir oliy ta'lim muassasasiga to'g'ri keladigan o'qituvchi va professor-o'qituvchilar soni o'rtacha 2000-yildagi 302 nafardan 2012-yilda 395 nafarga ko'payganligi quyidagi jadvalda ko'rsatilgan. 2009/2010 o'quv yilida O'zbekistondagi davlat OTMlarida xorijiy davlatlardan 40 dan ortiq o'qituvchilar ham o'z ta'lim xizmatlarini ko'rsatmoqda (EC Tempus, 2010). Afsuski, boshqa o'quv yillari uchun davlat universitetlarida xorijiy o'qituvchilar soni to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud emas.

1-jadval

OTMga to'g'ri keladigan ilmiy xodimlarning o'rtacha soni

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Bir OTMga to'g'ri keladigan o'qituvchi va professorlar soni	349	360	377	379	380	395
ulardan:						
Fan doktorlari	23	23	24	25	27	29
Fan nomzodlari	113	113	103	110	116	111
Magistr darajasi bilan	214	224	250	244	237	255

*Manba:* Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari (2013-yil)

Ta'lim sifatini oshirishning eng keng tarqalgan va muhim usullaridan biri bu akademik xodimlarga yetarli moliyaviy resurslarni ajratishdir (EC Tempus, 2010). 2-jadvalga ko'ra, O'zbekiston OTMlarida ilmiy xodimlar kam maosh oladilar va lavozim maoshlarining past va yuqori darajasi o'rtasida sezilarli farqlar mavjud emas. Bu jarayon ilmiy daraja va unvonlarning qadrsizlanishiga olib keladi. Shu sababli, kichik xodimlar keyingi kasbiy ta'limni davom ettirishga motivatsiyalari yo'qolib borishiga va bu ularni bakalavrdan keyingi ta'limni olishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Sifatli ta'lim uchun intellektual asos bo'lib xizmat qiladigan boshqa omillar tadqiqot va nashriyat faoliyatidir. Biroq, hukumat kitoblar yoki qo'lyozmalarni tayyorlash uchun ketadigan xarajatlarni qoplash uchun moliyaviy resurslar ajratmaydi (Brunner va Tillett, 2007). Agar hukumat ilmiy faoliyatni moliyalashtirishning amaldagi tizimini qayta ko'rib chiqishni boshlamasa, davlat tomonidan moliyalashtirishning hozirgi past darajasi ilmiy xodimlarning uslubiy, ilmiy va o'quv ishlarini nashr etish uchun har qanday motivlarini yo'q qilishi mumkin.

2-jadval

**Ilmiy xodimlarning o'rtacha oylik ish haqi**

Pedagog lavozimlari	O'rtacha oylik ish haqi (AQSh dollarida)		
	2005-2006	2009-2010	2013-2014
Bo'lim boshlig'i	62-65	372-390	682-715
Professor	59-62	354-372	649-682
Dotsent	53-56	318-336	583-616
Katta o'qituvchi	48-50	288-300	528-550
Assistent	42-45	252-270	462-495

*Manba:* Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari (2013-yil)

Oliy ta'lim tizimi asosan davlat byudjetidan uchta darajada: mahalliy, mintaqaviy va markaziy (OTB baholash tadqiqoti, 2011) shaklda moliyalashtiriladi. Respublikada oliy ta'lim muassasalari, o'qituvchilar malakasini oshirish muassasalari va ularga qarashli akademik litseylar markaziy byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi. Byudjet xarajatlari talabalar kvotalari, talabalar uchun davlat grantlari xarajatlari, asosiy vositalar, jihozlar va binolardan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Oliy ta'lim xodimlarining ish haqini baholash uchun 1996 yildan beri 9/1 talabalar va o'qituvchilar nisbati qo'llaniladi, ammo amalda u ta'lim sohasiga qarab farq qiladi (EC Tempus, 2010).

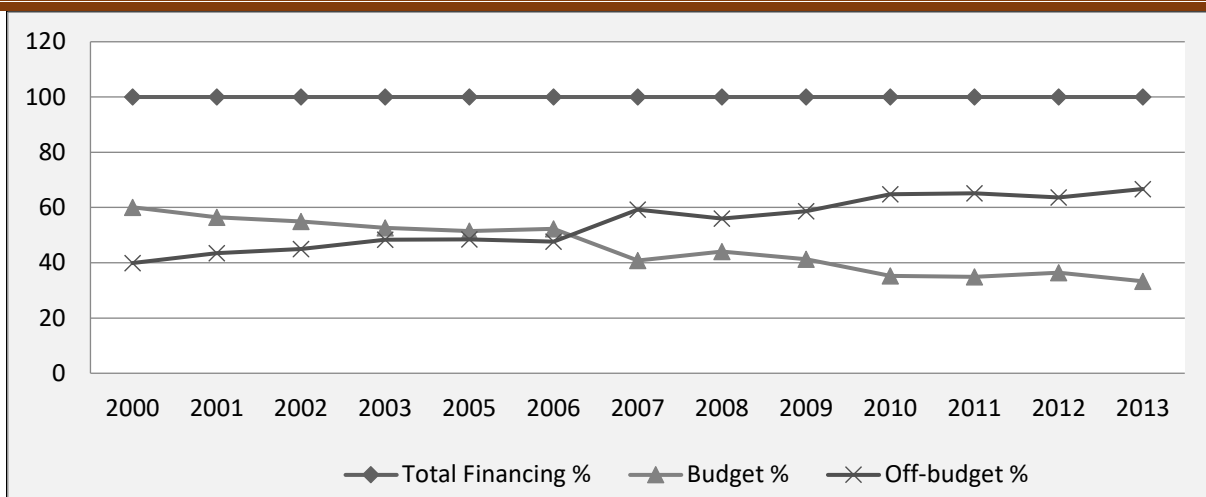
Vazirlar Mahkamasi qaroriga ko'ra, (1997 y.) har o'quv yili boshlanishidan oldin – barcha davlat OTMlari o'tgan yilgi muassasalarga ajratmalar asosida byudjet takliflarini amalga oshiradilar, ular vazirliklar va idoralar tomonidan taqdim etiladi va baholanadi. Ushbu vazirliklar va idoralar jami byudjetni umumlashtiradi va keyin Moliya vazirligiga taqdim etadi, u yerda umumlashtirilgan byudjet to'g'risida qaror qabul qilinadi va vazirlik va idoralarga qaytariladi, so'ngra yakuniy ko'rsatkichlarni OTMlar o'rtasida taqsimlaydi (Mirurbanov, Anoshkina va Danilova, 2009). Bundan tashqari, bugungi kunda O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga ajratilgan umumiy xarajatlarning yarmidan ko'pi byudjetdan tashqari mablag'lar hisoblanadi. Bunday vaziyatning asosiy sabablarini to'lov-shartnoma asosida ta'lim oladigan talabalar soni va ularning ta'lim narxining doimiy ravishda ko'tarilishi bilan ko'rish mumkin (EC Tempus, 2010). O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari mablag'lari odatda quyidagi manbalar hisobidan shakllantiriladi: o'qish va

boshqa to'lovlar, mulkni ijaraga olish va OTM professor-o'qituvchilarining qisqa muddatli o'quv dasturlarini taqdim etish (Moliya vazirligi, 2013).

Vazirlar Mahkamasi qaroriga ko'ra (2001), o'qish to'lovlari va boshqa xususiy faoliyatdan olinadigan byudjetdan tashqari mablag'lar davlat byudjetidan moliyalashtirish hajmini kamaytirmaydi. Ushbu qo'shimcha daromadlar oliy o'quv yurtlarining operatsion xarajatlariga sarflanishi mumkin, ammo barcha moliyaviy faoliyat ularning vazirlik uchun hisobotlarida aks ettirilishi kerak. Masalan, Toshkent tibbiyot akademiyasi Sog'liqni saqlash vazirligiga byudjetdan tashqari mablag'lar ajratilishi haqida hisobot beradi. Xususan, byudjetdan tashqari mablag'lar universitetlarning moddiy-texnik bazasi va infratuzilmasini yanada rivojlantirishga sarflanishi mumkin (NHDR, 2011). 1-rasmga ko'ra, 2007-2013 yillar davomida O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida byudjetdan tashqari/qo'shimcha moliyalashtirish hajmi sezilarli darajada oshgan.

Yuqoridagi rasmda keltirilgan ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, 2013-yilda byudjetdan tashqari mablag'lar 2000-yilga nisbatan 27 foizdan ko'proqqa oshgan. 2013 yilda byudjetdan tashqari mablag'lar o'quv to'lovlarining oshganligi hisobiga davlat byudjeti mablag'laridan ikki baravar yuqori bo'ldi. Ta'kidlash joizki, 2007-yildan buyon davlat oliy ta'lim muassasalarining byudjetdan tashqari umumiy daromadlarining 90 foizdan ortig'ini ta'lim to'lovlari dan kelib chiqadigan institutsional daromadlar ulushi tashkil etadi. Shunga ko'ra, o'sha davrda tadqiqot faoliyati va davlat xizmatlaridan institutsional daromadlarning ulushi 10 foizdan past bo'lgan (Moliya vazirligi, 2013).





1-rasm: OTMlarni davlat byudjeti va byudjetdan tashqari moliyalashtirish (2000-2013 yillar)

Manba: Moliya vazirligi (2013)

Bundan tashqari, oliy ta'limni davlat-byudjet/byudjetdan tashqari moliyalashtirish nisbati 1,01 dan 2000-2013 yillar oralig'ida qisqardi (3-jadval),

bu O'zbekiston universitetlarida byudjetdan tashqari moliyalashtirish ulushining oshganligini anglatadi.

3-jadval

Davlat byudjeti va OTMlarni byudjetdan tashqari moliyalashtirish hamda oliy ta'lim xarajatlarining moliyaviy ko'rsatkichlari YaIM ulushiga nisbati

Ko'rsatkichlar	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013
To'liq moliyalashtirish %	100	100	100	100	100	100	100	100
jumladan:								
Davlat byudjeti %	60.1	55.0	53.1	52.3	44	35.2	36.4	33.3
Byudjetdan tashqari mablag'lar %	39.9	45.0	46.9	47.7	56	64.8	63.6	66.7
Davlat-byudjetdan moliyalashtirish/byudjetdan tashqari moliyalashtirish, indeks	1.51	1.22	1.13	1.10	0.79	0.54	0.57	0.50

Manba: Moliya vazirligi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari (2013-yil)

Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirishning yangi tizimi joriy etilgandan so'ng, davlat OTMlarining byudjetdan tashqari mablag'lardan yanada moslashuvchanligi va samarali foydalanish salohiyati oshiriladi, deb hisoblangan edi. Biroq, mablag'lardan foy-

dalanishning oldindan belgilangan ustuvorligi va Moliya vazirligi tomonidan o'rnatilgan cheklovlar tufayli vaziyatda kutilgan o'zgarishlar kuzatilmadi. Holbuki, davlat mablag'larining aksariyati kreditolik qarzlari va muassasalar infratuzilmasini yaxshilash xarajatlarini qondirish uchun ishlatiladi.

4-jadval

Bir talabaga to'g'ri keladigan xarajatlar tendentsiyasi

Ko'rsatkichlar	Pul birligi	2000/2001	2003/2004	2007/2008	2011/2012	2012/2013
Bir talabaga to'g'ri keladigan umumiy xarajatlar	O'zS ('000)	125.8	126.3	109.1	109.1	112.3
	AQSh dollar	531.7	533.8	461.1	461.1	474.6
Bir talabaga to'g'ri keladigan stipendiya bo'yicha davlat byudjeti xarajatlari	O'zS ('000)	153.5	171.4	172.1	184.8	197.8
	AQSh dollar	661.5	724.4	727.4	781.1	836
To'lov-kontrakt bo'yicha har bir talabaga byudjetdan tashqari xarajatlar	O'zS ('000)	92.3	96.7	73.7	70.7	72.3
	AQSh dollar	390.1	408.7	311.5	298.8	305.6

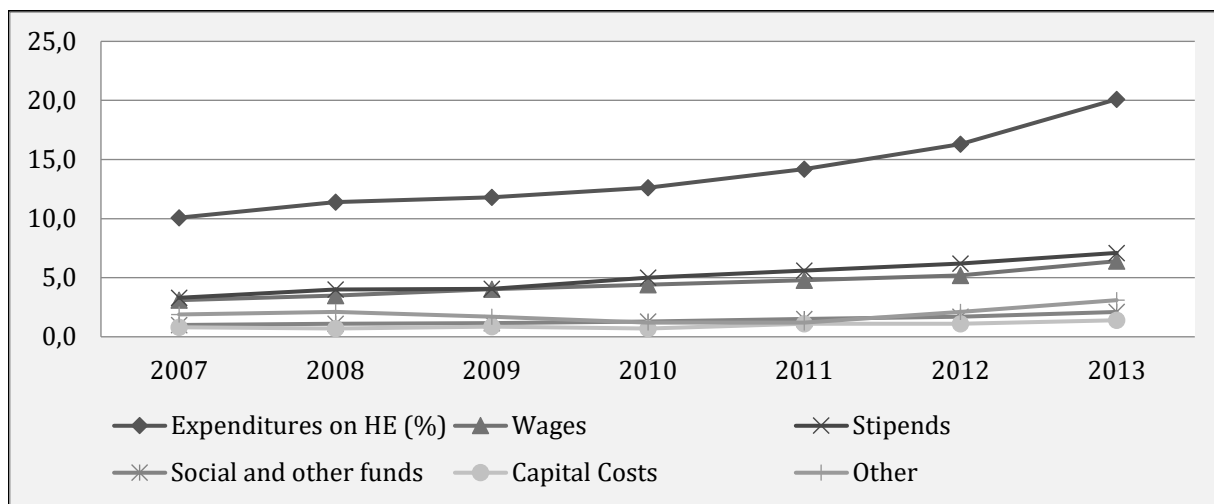
Manba: Moliya vazirligi (2013).

Yuqoridagi jadval 2000 yildan 2013 yilgacha bo'lgan davrda bir talabaga to'g'ri keladigan umumiy xarajatlar sezilarli darajada o'zgarganini ko'rsatadi. O'qituvchilarning ish haqi va talabalar stipendiyala-

rining inflyatsiyasini yillik tuzatish paytida har bir talaba uchun davlat xarajatlarining ko'payishi tendentsiyasiga ya'ni davlat xarajatlarining o'sishiga nisbatan biroz tendentsiya kuzatilmoqda. Bir talaba-

ga to'g'ri keladigan byudjetdan tashqari xarajatlarining kamayishi 2003 yilda to'lov-kontraktlari miqdorini inflyatsiyaga moslashtirish amalga oshirilmaganligi natijasi bo'lishi mumkin. 2013 yilda har bir talaba uchun davlat byudjeti mablag'lari va to'lov-kontrakt bo'yicha har bir talabaga davlat xarajatlari

miqdori talabaning akademik ko'rsatkichlariga qarab 50 foizdan 25 foizgacha qisqartirildi. Bir talabaga to'g'ri keladigan bu qoldiq miqdori hatto O'zbek OTmlarining minimal ehtiyojlarini ham qondirmaydi (EC Tempus, 2010).



2-rasm: Oliy ta'limga sarflangan xarajatlar foizda (2007-2013 yillar oralig'ida)

Manba: Moliya vazirligi (2013)

Moliya vazirligidan olingan ma'lumotlar (2013) shuni ko'rsatadiki, 2007 yildan 2013 yilgacha oliy ta'lim xarajatlari 10 foizga oshgan. Shunga ko'ra, ish haqi, stipendiyalar, ijtimoiy va boshqa jamg'armalar, kapital xarajatlar va boshqa xarajatlar kabi bir qator institutsional xarajatlarga ajratilishi kerak bo'lgan mablag'lar miqdori ham yildan-yilga ortib bormoqda. 2007 yildan 2013 yilgacha hukumat mablag'larining katta qismi talabalarning stipendiyalari va professor-o'qituvchilarning ish haqini to'lashga ajratildi. Holbuki, xuddi shu davrda kapital xarajatlar va boshqa xarajatlarga nisbatan kamroq mablag' ajratilgan. Biroq, oliy ta'limga yo'naltirilgan bu xarajatlar ilmiy xodimlar sonini ko'paytirish uchun ham, OTmlarning moliyaviy barqaror faoliyatini yaxshilash uchun ham yetarli bo'lmadi.

Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq (1991): 1991-yilda ishlab chiqilgan "davlat tomonidan moliyalashtiriladigan muassasalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish, moliyalashtirishning yangi tartibini boshlab yubordi" nomli siyosiy hujjati quyidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi (Brunner va Tillett, 2007):

✓ "Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan muassasalar rahbarlarining byudjet mablag'laridan yanada samarali va maqsadli foydalanishi hamda byudjet intizomini mustahkamlash uchun javobgarligi yanada mustahkamlanishi;

✓ Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan muassasalarni moliyalashtirish mexanizmi soddalashtirilishi va mablag'larni boshqarish samaradorligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratilishi;

✓ Bir qatorli taqsimlash orqali moliyalashtirishning yangi tartiblarini joriy etish;

✓ Oliy o'quv yurtlari tomonidan ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish bilan birgalikda byudjetdan moliyalashtirish;

✓ Oliy ta'lim muassasalari xodimlarini rag'batlantirish (ularning ish faoliyatini yaxshilash va motivatsiyasini oshirish (176 b)).

O'zbekistonda barcha davlat oliy ta'lim muassasalariga quyidagi xususiy manbalardan qo'shimcha mablag' olishiga ruxsat beriladi:

▪ O'tgan moliya yilidagi to'lanmagan davlat mablag'lari;

▪ OTmlarning tovarlarni ishlab chiqarish va sotishdan olinadigan daromadlari;

▪ foydalanilmayotgan universitet ob'ektlarini ijaraga berishdan olingan daromadning 50 foizi, ammo qolgan yarmi mahalliy hokimiyat byudjetiga tushadi;

▪ Jismoniy va yuridik shaxslarning moliyaviy homiylik yordami.

Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan barcha homiylik pullari, agar u homiy tomonidan belgilanmagan bo'lsa, OTmlarning texnik va moddiy resurslarini ko'paytirish uchun sarflanadi. Davlat mulkini ijaraga berishdan olingan daromadlar faqat o'qitish va o'qitish tartibini yaxshilash uchun ishlatilishi mumkin. Moliyalashtirish qoidalariga ko'ra, barcha Davlat OTmlari byudjetdan tashqari manbalardan olingan daromadlar bo'yicha davlat soliqlari va majburiyatlarini to'lashdan ozod qilingan (Mirkurbanov, Anoshkina va Danilova, 2009).

Amaldagi qonunchilikka muvofiq amalga oshirilgan soliq imtiyozlari bir qancha oqibatlarini o'z ichiga oladi. Birinchidan, oliy ta'lim muassasalari byudjet tashkiloti sifatida byudjetdan tashqari faoliyatidan qat'i nazar, yer to'lovlari va mol-mulk solig'idan ozod qilingan. Ikkinchidan, barcha davlat OTMlari tadqiqot va ishlanmalar va pullik ta'lim xizmatlari kabi ba'zi operatsiyalar uchun soliq imtiyoziga ega. Va nihoyat, agar daromad OTMlarga qayta investitsiya qilingan bo'lsa, barcha universitetlar bir nechta byudjetdan tashqari operatsiyalar uchun olinadigan daromad solig'idan ozod qilinishi mumkin.

Mening bilishimcha, bugungi kunda O'zbekistonda davlat oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish bilan bog'liq uchta asosiy masala mavjud:

(1) OTMlar xarajatlarini davlat tomonidan moliyalashtirishning yetarli emasligi;

(2) Ilmiy xodimlarni moddiy rag'batlantirishning yetarli darajada emasligi;

(3) Oliy ta'lim muassasalariga byudjetdan tashqari daromadlarni boshqarishda mustaqillik berilmaganligi.

Davlat ta'lim muassasalarining ma'muriy organlari, ehtimol, oliy ta'lim tizimida yangi islohotlarni amalga oshirish orqali davlat oliy o'quv yurtlarini moliyalashtirishning ushbu muammolarini jiddiy ko'rib chiqishlari kerak.

**Xulosa va takliflar.** O'zbekiston oliy ta'lim tizimi va uning rivojlanishini belgilovchi omillarning batafsil tahlili shuni ko'rsatadiki, (1) davlat oliy ta'lim muassasalariga davlat byudjetidan yetarlicha moliyaviy mablag'lar ajratilmaganligi, (2) mahalliy va xorijiy investitsiyalar oqimi cheklanganligi, davlat oliy o'quv yurtlarining moliyaviy mustaqilligining yetarli emasligi va (4) mijozlar uchun muassasalar o'rtasidagi raqobatning yo'qligi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari ta'lim xizmatlarining "xaridorlari" bo'lgan talabalar uchun raqobatlasha olmaydi, shuning uchun universitetlar tomonidan ularning moliyaviy ko'rsatkichlarini mustahkamlash va ta'lim sifatini oshirish uchun rag'batlar yetarli emas. Bundan tashqari, CMUZB tomonidan qo'yilgan moliyaviy va institutsional cheklovlar salohiyatni oshirish uchun rag'batlantirishni yaratishga to'sqinlik qiladi, shuningdek, oliy ta'limning keng ko'lamlil davlat

tomonidan tartibga solinishi yangi muammolar va ularga munosib javob berishga to'sqinlik qilmoqda.

Mustaqillikdan so'ng, Markaziy Osiyoning barcha respublikalarida oliy ta'lim uchun o'quv to'lovlari joriy etildi va shu vaqtdan beri to'lov narxlari oshirilib kelinmoqda. Shu sababli, institutsional daromadlarning katta qismi byudjetdan tashqari manbalardan, xususan, o'qish uchun to'lovlardan kelib tushdi. Shu bilan birga, Markaziy Osiyo respublikalarining aksariyatida davlat OTMlariga davlat moliyaviy resurslarini ajratish sezilarli darajada kamaydi. Institutsional mablag'lar odatda asosiy institutsional xarajatlarga, masalan, xodimlarning ish haqi, talabalar stipendiyalari, ma'muriy xarajatlar va ta'mirlash uchun sarflangan. Pullik ta'lim yo'lga qo'yilganidan beri Markaziy Osiyo respublikalaridagi OTMlarning aksariyati, shu jumladan O'zbekistondagi Davlat OTMlari o'quv to'lovlaridan olinadigan mablag'larga bog'lanib qolishdi. Shu sababli, o'z daromadlarining katta qismini o'qish to'lovidan oladigan O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari o'z mablag'larining katta qismini ta'lim sifatini oshirish va talabalar bilan bog'liq boshqa tadbirlarga yo'naltirishlari kerak. Shu bilan birga, barcha Markaziy Osiyo respublikalari hukumatlari o'z OTMlarida ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun ajratiladigan fiskal resurslar ulushini ko'paytirish masalasini ko'rib chiqishi kerak.

Moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida institutsional resurslardan foydalanish samaradorligi sezilarli darajada past. Davlat oliy ta'lim muassasalari ma'murlarining qayd etishicha oliy ta'limga davlat xarajatlari kamaygan va o'qishga qabul qilish ko'rsatkichi bir necha barobar oshgan bo'lsada, resurslar mavjud o'qituvchilar va boshqa institut xodimlarini saqlab qolishga qaratilgan. Natijada, ta'lim tizimining barcha darajalarida talabalar/o'qituvchilar nisbati va ilmiy xodimlarning ish yuki sezilarli darajada kamaydi. 2000-yillarning oxiridan boshlab xodimlarning ish haqi bo'yicha institutsional xarajatlar OTMdagi professor-o'qituvchilar soni bilan parallel ravishda sezilarli darajada oshdi. Shu bois, so'nggi yillarda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida resurslardan samarasiz foydalanishni kutish o'rinli bo'lardi.

#### **Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Osiyo taraqqiyot bankining baholash tadqiqoti, (2010). *O'zbekiston: Ta'lim. Osiyo taraqqiyot banki: Mustaqil baholash boshqarmasi.*
2. Brunner, J. J., & Tillelt, A. (2007). *Markaziy Osiyoda oliy ta'lim: modernizatsiya muammolari. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki/Jahon banki.*
3. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori №341. Davlat ta'lim standartlari to'g'risida, 1997.*
4. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori №343. Davlat ta'lim standartlari to'g'risida, 2001.*
5. *EC Tempus, (2010). O'zbekistonda oliy ta'lim. O'zbekiston Milliy Tempus Ofisi.*
6. *O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, (2013). O'zbekiston oliy ta'lim to'g'risidagi ma'lumotlar. Nashr qilinmagan ma'lumotlar.*
7. Mirkurbanov, N.M., Anoshkina, V., & Danilova, E. (2009). *O'zbekistonda oliy ta'lim: tarkibiy o'zgarishlar va islohotlar tendentsiyalari: Siyosiy qisqartma No. 1(12), 1-16.*
8. *Inson Taraqqiyoti Bo'yicha Milliy Hisobot, (2011). O'zbekistonda ta'lim: talab va taklifning uyg'unligi. BMTTD O'zbekiston.*
9. *Davlat statistika qo'mitasi, (2013). O'zbekiston raqamlarda. <http://www.stat.uz/en/publications/4315/>.*
10. *Jahon banki, (2014). O'rtadan past daromad. Jahon banki guruhi. <http://data.worldbank.org/income-level/LMC>*
11. *Jahon banki, (2014). O'zbekiston hamkorligida: Mamlakat dasturining surati. Jahon banki guruhi.*